

Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: 1940 – 1950

Η Ελλάδα και οι Έλληνες του '40

Ένα νεαρό κράτος

Το 1940, η Ελλάδα ήταν ακόμη ένα νεαρό κράτος. Οι Έλληνες φυσικά θεωρούσαν ότι η ιστορία τους ήταν μακράιωνη και ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, που διαμορφώθηκαν πριν από πολλούς αιώνες, κυριολεκτικά χάνονταν στα βάθη του χρόνου. Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα και οι Έλληνες συγκροτήθηκαν ως εθνική οντότητα μόλις στην τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Συγκροτήθηκαν δε με ιδιαίτερο τρόπο. Το κράτος τους ήταν μικρό, καταθλιπτικά μικρό σε σχέση με τη δόξα των επικαλούμενων ως προγόνων αλλά και με την υπαρκτή οντότητα του ελληνισμού. Το ελληνικό κράτος τελείωνε στη Λαμία –στον Τίρναβο μετά το 1881– οι Έλληνες όμως βρισκονταν παντού: στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στην Οδησό, στην Αλεξάνδρεια, στις πόλεις των Βαλκανίων, στα νησιά, στις απέναντι ακτές. Εκείνο τον καιρό το ερώτημα για το ποια ήταν η πρωτεύουσα των Ελλήνων δεν είχε ξεκάθαρη και τελεσίδικη απάντηση. Περισσότεροι θα απέδιδαν στην Κωνσταντινούπολη αυτή την ιδιότητα, παρά στη μικρή «αναξιοπρεπή» Αθήνα – και ας ήταν κυρίαρχοι στην τελευταία οι κραταιοί σουλτάνοι της ακόμη απέραντης Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ανάμεσα στο 1912 και στο 1922 οι πόλεμοι και οι ανατροπές, στον κόσμο, στην Ευρώπη, στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο, άλλαξαν τελείως την εικόνα της Ελλάδας και τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων. Η χώρα, χωρίς να γίνει μεγάλη, δεν ήταν πλέον μικρή στα νέα της σύνορα. Το σημαντικότερο ήταν ότι οι Έλληνες ήταν πλέον όσοι κατοικούσαν μέσα στα σύνορα της Ελλάδας. Χώρα, κράτος, έθνος, ελληνισμός και Έλληνες ταυτίστηκαν ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία τους. Στην ουσία επρόκειτο κυριολεκτικά για μία νέα αφετηρία.

Η αφετηρία αυτή, όπως κάθε νέα αρχή, δεν ήταν εύκολη. Πρώτα απ' όλα θεμελιώθηκε μέσα σε μία ασύλληπτη καταστροφή και στην εκπορευόμενη από αυτή κοσμογονία.

Οικογένεια προσφύγων φωτογραφίζεται μπροστά στον ξύλινο

Η συμφορά στη Μικρά Ασία ολοκληρώθηκε με τη μαζική ανταλλαγή πληθυσμών έτσι ώστε να ταυτιστούν σύνορα και εθνικότητες. Περίπου ενάμισι εκατομμύριο χριστιανοί ήρθαν στη Νέα Ελλάδα για να πάρουν τη θέση επτακοσίων χιλιάδων μουσουλμάνων ή Βουλγάρων που έφυγαν από αυτήν. Αυτή η μαζική μετακίνηση ανθρώπων θα μπορούσε να καταλήξει σε ανθρωπιστική συμφορά σε μία εποχή μάλιστα που τα αναγκάια δεν περισσευαν και όπου καραδοκούσε η ελονοσία και η φυματίωση. Το ότι δεν έγινε κάτι τέτοιο οφειλόταν σε πολλούς παράγοντες, μεταξύ άλλων στην εξωτερική συνδρομή, που έδρασε μέσα από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), ουσιαστικά ως μία δεύτερη κυβέρνηση του τόπου.

Οφειλόταν όμως και σε κάτι πιο βαθύ, πιο κοινωνικό: στην αφάνταστα επίμονη εργασία των ανθρώπων, στον μόχθο τους αλλά και στη διάθεσή τους να παλέψουν συλλογικά και οργανωμένα για να δαμάσουν τις αντιξοες συνθήκες και να οργανώσουν τη νέα τους ζωή. Δύσκολα συνειδητοποιούμε σήμερα τα όσα έγιναν τότε. Συνοικίες ολόκληρες, παραγκούπολεις, πολυκατοικίες, χαμόσπιτα, παισιώσαν τις μεγάλες πόλεις διπλασιάζοντας –όπως στην Αθήνα– το μέγεθός τους. Εκατοντάδες χωριά και κωμοπόλεις με ονομασίες όπου κυριαρχούσε το «Νέα» δημιουργήθηκαν σε κάθε γωνιά της Ελλάδας: Νέα Ίωνία, Νέα Σμύρνη, Νέα Αλικαρνασός, Νέα Πέργαμος, Νέα Μάκρη, Νέα Χαλκηδόνα.

Τεράστιες εκτάσεις αξιοποιήθηκαν μέσα σε ελάχιστο χρόνο, η πεδιάδα της κεντρικής Μακεδονίας από λίμνη έγινε πλούσιος σιτοβολώνας, έργα άρδευσης, ύδρευσης, κτίρια, δρόμοι, έκαναν δυνατή τη ζωή των Ελλήνων μέσα στη χώρα που επιτέλους είχαν δημιουργήσει.

Στον καθαυτό κοινωνικό και πολιτικό χώρο δύο ήταν οι κύριες επιπτώσεις αυτών των κοσμογονικών αλλαγών. Η πρώτη, η κοινωνική, ήταν η δημιουργία μιας χώρας μικροϊδιοκτητών, μικροπαραγωγών, μικροαστών, μικροεπαγγελματιών. Για να ζήσουν όλοι, παλαιοί και νέοι Έλληνες, η γη μοιράστηκε σε μικρούς αλλά ίσους κλήρους –στην πιο απόλυτη αγροτική μεταρρύθμιση που γνώρισε ο ευρωπαϊκός χώρος– έτσι ώστε όλοι να έχουν κάτι για να στηριχθούν. Στις πόλεις, κλήροι, οικόπεδα και σπίτια μοιράστηκαν το ίδιο στις ζώνες της προσφυγιάς. Υπήρξε μια εξίσωση πάρα πολλών ανθρώπων προς τα κάτω φυσικά – η χώρα δεν είχε της δυνατότητες της αμερικάνικης Δύσης ώστε να αντιμετωπίσει αλλιώς τα τρομερά γεγονότα. Πρόκειται για μια εξίσωση που ήταν πλούσια σε

Υδραυλική φωτογραφίζονται με τα σύνεργα της δουλειάς τους.

παρενέργειες. Οι παραγωγοί, λόγου χάρη, στην ύπαιθρο, δεν ήταν σε θέση με τον μικρό τους κλήρο και την αντίστοιχα μικρή παραγωγή τους να σταθούν αυτοδύναμα απέναντι στον χονδρέμπορο. Η σχέση ανάμεσα στους δύο θα μπορούσε να γίνει εκρηκτική αν το κράτος δεν παρενέβαινε ώστε να αμβλύνει τις αντιθέσεις. Η παρουσία του κράτους και η συλλογικότητα έγιναν κανόνες στην αγροτική παραγωγή, τη βασική οικονομική δραστηριότητα της χώρας. Το πρώτο εκφράστηκε μέσα από την Αγροτική Τράπεζα και τους ποικιλώνυμους οργανισμούς που αναλάμβαναν τη συγκέντρωση και την εμπορευματοποίηση των προϊόντων –του σιταριού, του καπνού, του ελαιολάδου– σε τιμές κεντρικά καθορισμένες και με διαδικασίες που το ίδιο καθόριζε – μέσω της μεθόδου των συμπηφισμών (*clearing*). Η μέθοδος των συμπηφισμών, *clearing*, αφορά στη μεταξύ δύο κρατών ανταλλαγή προϊόντων ίσης αξίας με βάση προσυμφωνημένες διοικητικά τιμές. Στην ουσία η μέθοδος υποκαθιστά την ελεύθερη αγορά και εφαρμόζεται σε περιόδους κλειστής οικονομίας, όταν μάλιστα η μετατρεψιμότητα του συναλλάγματος συμβαίνει να είναι, για πολλούς λόγους, προβληματική. Η Ελλάδα χρησιμοποίησε εντατικά αυτή τη μέθοδο, έως την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά, στις εμπορικές σχέσεις της με τις ανατολικές χώρες. Στη δεκαετία του 1930, μετά τη μεγάλη κρίση, αυτή η μέθοδος ήταν κανόνας στην ευρωπαϊκή ενδοχώρα – το κράτος ανέλαβε ουσιαστικά και το εξωτερικό εμπόριο των ίδιων προϊόντων. Το δεύτερο εκφράστηκε με την ενθάρρυνση της αυτοοργάνωσης των παραγωγών με την άνθηση των συνεταιρισμών και της συλλογικότητας, σε κοινοτικό ή και περιφερειακό επίπεδο στην ύπαιθρο. Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί των υπαλλήλων και των εργατών στις πόλεις ήταν κάτι το ανάλογο.

Η δεύτερη, η πολιτική επίπτωση, ήταν η δημιουργία μίας ιδιόμορφης ελίτ, ορατής διά γυμνού οφθαλμού στην ύπαιθρο, παρούσα όμως και στις πόλεις. Η κρατική, διά των οργανισμών, παρουσία, οι συλλογικές δραστηριότητες, προαπειτούσαν φυσικά γραφειοκρατικούς μηχανισμούς από τα ανώτατα κεντρικά και κρατικά κλιμάκια –τον μηχανισμό της Αγροτικής ή της Κτηματικής Τράπεζας λόγου χάρη– έως την τελευταία κοινότητα της χώρας. Οι μηχανισμοί αυτοί με τη σειρά τους κατασκεύασαν στελέχη άξια να διαχειριστούν και να οργανώσουν αποτελεσματικά συστήματα. Στην κάτω πλευρά της κλίμακας, στα μικρά χωριά και στα κεφαλοχώρια, ένας στενός κύκλος ανθρώπων, όσοι «γνώριζαν γράμματα» και ασκούσαν κάποια «κοινωνική» λειτουργία, αναλάμβαναν την ένταξη της μικρής τοπικής κοινότητας στο ευρύτερο πλαίσιο των γενικών

«Το μάζωμα των ελαιών εν Μιτιλήν», έργο του λαϊκού ζωγράφου

μηχανισμών. Οι δάσκαλοι, οι καθηγητές των γυμνασίων, οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι γεωπόνοι, οι μηχανικοί, οι υπάλληλοι των συνεταιρισμών, των οργανισμών, των τραπεζών, οι εγγράμματοι ιερείς μερικές φορές αναλάμβαναν αυτό το δύσκολο έργο. Αυτοί μπορούσαν να μεταφέρουν τις οδηγίες και τους κανονισμούς, να επικοινωνήσουν με τα παραπάνω κλιμάκια, να οργανώσουν τη συλλογική εργασία – για το άνοιγμα δρόμων, για τα αποστραγγιστικά και αρδευτικά έργα, για το μέτρημα του καρπού ή του σπόρου, για την εφαρμογή νέων μεθόδων κ.ά. Όλοι αυτοί αποτέλεσαν ένα κοινωνικό στρώμα άξιων ανθρώπων, στενά προσανατολισμένων προς την έννοια της προόδου. Έννοια που τότε είχε ολότελα διαφορετική σημασία από αυτή που έχει σήμερα. Τότε δεν ετίθετο ζήτημα πλουτισμού του ενός ή του άλλου: το πρόβλημα που απασχολούσε τους ανθρώπους ήταν η αξιοπρεπής επιβίωσή τους σε αυτό το περιβάλλον της φτώχειας μέσα στο οποίο έχτιζαν την κοινωνία τους και την πατρίδα τους.

Μαζί με όλα αυτά ρίζωσε βαθιά στη σκέψη του κόσμου μία πεποίθηση: τη χώρα αυτή, μέσα στην οποία συγκεντρώθηκαν παλαιοί και νέοι Έλληνες, την κέρδισαν με τον κόπο τους, την έστησαν στα πόδια της με τον ιδρώτα και τον μόχθο τους, με την πειθαρχία και την οργάνωσή τους. Η παραγωγή αυξήθηκε εντυπωσιακά στα λίγα αυτά χρόνια – ουσιαστικά από το 1924 έως το 1940–, η ελנוοσία περιορίστηκε, η φυματίωση επίσης. Τα παιδιά μάθαιναν γράμματα και η μοίρα των γερόντων, των αρρώστων και των ανήμπορων δεν εξαρτιόταν πλέον από τη φιλανθρωπία των γύρω. Αυτοί οι Έλληνες νέου τύπου δεν ήταν πλούσιοι, απείχαν όμως πολύ από το να είναι εξαθλιωμένοι. Είχαν αξιοπρέπεια, την αξιοπρέπεια που δίνει η εργασία, δεν έκλεπαν όσα τους ανήκαν, τα έφτιαξαν με τον κόπο τους, ήταν δικά τους. Και επειδή μάλιστα έβλεπαν χειροπιαστά τα αποτελέσματα του κόπου τους, απέκτησαν και αυτοπεποίθηση, πίστεψαν ότι με σωστή κοινωνική οργάνωση και με σκληρή δουλειά όλα μπορούν να γίνουν, ακόμα και τα θαύματα. Ως πολιτική αντίληψη, η αυτοπεποίθηση των πολλών, η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους, ήταν κάτι το εξαιρετικά σημαντικό. Πέρα από τη φλύαρη και ανοούσια πολιτική των κομμάτων, του Παλατιού, των αξιωματικών που είχαν το μυαλό τους μόνο στο επόμενο πραξικόπημα, κάτω, βαθιά στον κοινωνικό χώρο, στήνονταν μεθοδικά οι προϋποθέσεις για ριζοσπαστικές αλλαγές. Αυτές δηλαδή που εκδηλώθηκαν με ορμή μέσα στην επόμενη δεκαετία.

Σημαντικά βήματα έγιναν στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσο-

Ο Μεταξάς

Η δικτατορία του Γεώργιου Β' και του Ιωάννη Μεταξά έκλεισε αυτή τη δύσκολη περίοδο. Ήταν μία ιδιόμορφη δικτατορία όπου οι εξουσίες μοιράζονταν ανάμεσα στον βασιλιά και τον δικτάτορα χωρίς μερικές φορές ο ένας –ιδιαιτέρα ο Μεταξάς, ως θεσμικά κατώτερος– να μπορεί να παρέμβει στις αρμοδιότητες του άλλου. Καθώς και οι δύο ήταν ισχυρές προσωπικότητες, αυτή η συγκατοίκηση σε περίπλοκους καιρούς, στις παραμονές ενός νέου μεγάλου πολέμου, δεν ήταν πάντοτε άνετη, γινόταν μάλιστα κάποτε και ενοχλητική. Επιφορτισμένος περισσότερο με τα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, ο Μεταξάς εφάρμοσε τον κρατικό παρεμβατισμό και την κεντρική διαχείριση της οικονομίας με τρόπους πειστικούς, ολοκληρώνοντας όσα η προηγούμενη περίοδος των δυσκολιών είχε κληροδοτήσει. Δεν ήταν μόνο τα Τάγματα Εργασίας και οι κορπορατιστικού τύπου εργατικές ενώσεις ή το ΙΚΑ που εξέφρασαν αυτή την πολιτική. Τεχνικές ανάγκης, η μεγάλη εκστρατεία για επίτευξη της αυτάρκειας της χώρας σε τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης πριν από την έναρξη του πολέμου, έδωσαν νέα ώθηση στη συλλογικότητα των πολιτών όπως και στις δεξιότητες τους. Οι αγρότες έμαθαν να μεγιστοποιούν την παραγωγή τους μέσα από τη σκληρή συλλογική εργασία, την περίφημη *γραμμική σπορά* (τεχνική της τοποθέτησης των σπόρων, ακόμη και του σιταριού ή του καλαμποκιού, κατά μήκος αυλακιών, σε γραμμή), έτσι ώστε να μην επικαλύπτονται όπως συνέβαινε παλαιότερα. Φυσικά η μέθοδος απαιτούσε πολλαπλάσιες ώρες δουλειάς που μπορούσαν να εξευρεθούν μόνο με αυστηρή οργάνωση και κινητοποίηση –συλλογικά, όλης της διαθέσιμης εργατικής δύναμης του χωριού– ή τις *σκαλιστικές καλλιέργειες*. Η καταδίωξη των κατσικιών, πέρα από τις ευεργετικές για τα δάση επιπτώσεις της, αύξησε τη διαθέσιμη γη και ως εκ τούτου, μαζί με τις νέες τεχνικές, μεγάλωσε τις παραγωγικές δυνατότητες της υπαίθρου.

Σε άλλους τομείς, οι τομείς ήταν εξίσου σημαντικές. Για να αντιστρατευθεί την υπεροχή του Παλατιού ο Μεταξάς προσπάθησε να φτιάξει τον δικό του πολιτικό μηχανισμό. Εκ των πραγμάτων, δεν μπορούσε να χτίσει ένα κόμμα όπως η ιδεολογία του το ήθελε, μία παραλλαγή του φασισμού δηλαδή, καθώς μια τέτοια κίνηση θα τον έφερνε αντιμέτωπο με το Παλάτι και με τους εποπτεύοντες καχύποπτους Βρετανούς. Έφτιαξε λοιπόν μόνο μια πολιτική νεολαία, την *Εθνική Οργάνωση Νεολαίας* (ΕΟΝ). Εξωτερικά το

*Μέλη αγροτικών συνεταιρισμών
παρελαύνουν μπροστά στον*

σχήμα αυτό ήταν ρητορικά φλύαρο και ασήμαντο, με τις αφίδες, τις χλαμύδες του και τη θεατρική του επιδειξιμανία. Εσωτερικά ήταν κάτι το επαναστατικό. Οι νέοι, υποχρεωτικά, έβγαιναν από το σπίτι τους, μάθαιναν να ζουν σε παρέες, αγόρια και κορίτσια μαζί, να πηγαίνουν εκδρομές, να εργάζονται, να στήνουν θέατρο, να διασκεδάζουν σε χορούς ή σε πάρτι. Φοβίες αιώνων, παραδόσεις και θηκικές αξίες κατέρρευσαν μπροστά στις ανάγκες της πολιτικής. Επιπλέον τα παιδιά δεν γίνονταν φασίστες. Αυτή τη συνείρεση των νέων την κανονρχούσαν από τη μία οι κατηχητές του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου με τον κούφιο τους λόγο, από την άλλη ο μεγάλος δάσκαλος των καιρών, ο κινηματογράφος. Στη διαπαιδαγώγηση, ο δεύτερος, παρά την αισιοδοξία του Μεταξά, κέρδιζε κατά κράτος.

Τον Οκτώβριο του 1940, οι Έλληνες έφθασαν εξαιρετικά έτοιμοι και εφοδιασμένοι. Γνώριζαν άριστα τις τεχνογνωσίες της επιβίωσης και της προόδου, πίστευαν στον εαυτό τους, ήταν κοινωνικά ενταγμένοι με ένα ισχυρό πλέγμα που οι συλλογικότητες της ανάγκης είχαν δημιουργήσει. Ένωθαν έναν βαθύ πατριωτισμό, μία απεριόριστη αγάπη για μία πατρίδα που οι ίδιοι είχαν από το τίποτα, από την καταστροφή, δημιουργήσει. Είχαν ξεπεράσει παλιά «ταμπού», ακόμη και στις σχέσεις των δύο φύλων. Έμενε να μάθουν και να πολεμήσουν. Γι' αυτό φρόντισε ο Μουσολίνι και η φασιστική Ιταλία.

Ο πόλεμος στην Αλβανία

Στις παραμονές του πολέμου, τον Οκτώβριο του 1940, ίσως όλοι οι Έλληνες –η πολιτική ηγεσία και οι απλοί άνθρωποι– επιθυμούσαν να μείνει η χώρα όσο το δυνατόν πιο μακριά από αυτόν τον τρομερό πόλεμο που είχε ξεκινήσει. Οι εικόνες από πόλεις που καίγονταν –η τότε μητρόπολη του κόσμου, το Λονδίνο, σωριαζόταν σε ερείπια τον Σεπτέμβριο του 1940–, από πλοία που βυθίζονταν –οι πίσσες από τα торπιλιμένα ιταλικά πλοία που χάνονταν στην προσπάθειά τους να φθάσουν στα Δωδεκάνησα είχαν γεμίσει το καλοκαίρι του '40 τις ελληνικές ακτές– τρόμαζαν όπως ήταν αναμενόμενο τους μικρούς σε μία σύγκρουση που τόσο μάτωνα τους μεγάλους.

Πέρα από αυτή την κοινή εκτίμηση, υπήρχε και ένα άλλο πεδίο απόλυτης συμφωνίας: το ότι η χώρα θα αντιστεκόταν στην όποια εισβολή. Η τελευταία, θα έλεγε κανείς, αποτελούσε ένα είδος εξετάσεων. Στην υπεράσπιση της πατρίδας, αυτής που όλοι μαζί έχτισαν μέσα από τα ερείπια, θα κρινόταν ποιοι ήταν άξιοι γι' αυτή και ποιοι όχι.

Σχολική γιορτή της ΕΟΝ με συμμετοχή σχολείων στον Κολωνό,

Ήταν ένα είδος συμβολαίου που επικύρωνε όσα είχαν προηγηθεί, την ταύτιση των Ελλήνων με τον χώρο που τους έδωσε η προγενέστερη ιστορία. Έχοντας δουλέψει, με τον τρόπο που είχαν δουλέψει στον Μεσοπόλεμο για την Ελλάδα, οι κάτοικοί της τη θεωρούσαν δικό τους έργο, στενή ιδιοκτησία τους. Κανείς δεν έπρεπε να τους την πάρει. Επρόκειτο για ένα βαθύ αίσθημα πατριωτισμού απέναντο στο οποίο δεν έμειναν περιθώρια για υστερόβουλες σκέψεις ομάδων ή ηγετών. Το «όχι» που είπε εκ των πραγμάτων ο Μεταξάς, απαντώντας στο τελεσίγραφο του Ιταλού πρέσβη ήταν μία ώριμη και καλά δουλεμένη απόφαση.

Επιπλέον η τύχη βοήθησε τους τολμηρούς. Η φασιστική Ιταλία ήταν ένα κράτος φανφαρόνων, οι πραγματικές δυνατότητες του οποίου ήταν αντιστρόφως ανάλογες της μεγαλοστομίας των ηγετών του. Στις 28 Οκτωβρίου η επίθεση στην Ελλάδα έγινε με εντυπωσιακά μικρές δυνάμεις, μόλις 100.000 στρατιώτες, και βασίστηκε σε φαντασιώσεις –περί απροθυμίας των Ελλήνων, περί εξέγερσης μειονοτήτων κλπ.– παρά σε πραγματικά δεδομένα. Η ταχύτητα επιστράτευσης και συγκρότησης των μεγάλων στρατιωτικών μονάδων στην ελληνική πλευρά ήταν, βοηθούσης της γενικής προθυμίας, υποδειγματική έτσι ώστε, στα μέσα Νοεμβρίου, ο ελληνικός στρατός να αποκτίσει σημαντική αριθμητική υπεροχή στο μέτωπο, την οποία κράτησε σχεδόν μέχρι τα τέλη του Ιανουαρίου. Η ιταλική επίθεση εκφυλίστηκε σε υποχώρηση και κατόπιν σε απελπισμένη άμυνα στις διαβάσεις που οδηγούσαν προς την κεντρική Αλβανία.

Για τους πολεμιστές της πρώτης γραμμής ο πολεμικός θρίαμβος υπήρξε φορέας πολλών μηνυμάτων. Το ότι κέρδιζαν μία από τις μεγάλες δυνάμεις του τότε κόσμου –άσχετα από τις πραγματικές της δυνατότητες στο συγκεκριμένο πεδίο μάχης– ενίσχυε την πίστη στον εαυτό τους. Την πίστη αυτή τη βίωναν συλλογικά. Εξαιτίας του συστήματος της επιστράτευσης οι στρατιωτικές μονάδες ήταν συγκροτημένες σε τοπική βάση, κάθε σύνταγμα προερχόταν από μία πρωτεύουσα νομού, γεγονός που σήμαινε ότι σε κάθε τάγμα, σε κάθε λόχο, σε κάθε διμοιρία τις περισσότερες φορές οι φαντάροι ήσαν συντοπίτες, γνωρίζονταν μεταξύ τους, αποτελούσαν ένα είδος αποσπάσματος της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν. Ακόμη περισσότερο οι αξιωματικοί που τους οδηγούσαν στις μάχες τους ήταν οικείοι. Μεγάλο ποσοστό των διμοιριτών, ανθυπολοχαγών ή και υπολοχαγών ήταν έφεδροι, οι «εγγράμματοι» που είχαμε δει να οργανώνουν και να συντονίζουν τις προσπάθειες ανασύνταξης του Μεσοπολέμου.

Ο Ιωάννης Μεταξάς, ο πρίγκιπας Παύλος, ο βασιλιάς Γεώργιος

Αυτοί οι δάσκαλοι, οι δικηγόροι, οι υπάλληλοι μάθαιναν τον πόλεμο μαζί με τους στρατιώτες τους. Ήταν ένας πόλεμος στα μέτρα τους. Το ορεινό τοπίο της Ηπείρου και της Αλβανίας, κατακερματισμένο και δυσπρόσιτο, δημιουργούσε πολυάριθμα μικρά πεδία σύγκρουσης, ανεξάρτητα σχεδόν και απομονωμένα το ένα από το άλλο. Οι κορυφές, οι χαράδρες, τα περάσματα ήταν τα αντικείμενα διεκδίκησης ανάμεσα σε διμοιρίες, λόχους, διλοχίες, σπανιότερα τάγματα. Μερικές δεκάδες Ελλήνων μάχονταν τον δικό τους πόλεμο σε κάθε ιδιαίτερη πτυχή των ατελείωτων βουνών, αντιμετώπιζαν τον δικό τους εχθρό με τους δικούς τους τρόπους. Κανένα επιτελείο συντάγματος, μεραρχίας ή στρατιάς δεν μπορούσε να τους υποδείξει πως να καταλάβουν την απέναντι κορυφή, πως να νικήσουν το εχθρικό φυλάκιο. Οι τακτικές, έως έναν βαθμό, σχεδιάστηκαν επιτόπου από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους. Η ιταλική διάταξη, στον καιρό της αριθμητικής ανεπάρκειας των δυνάμεών της, άφηνε κενά ανάμεσα στα «σημεία στήριξης», τις κορυφές και τα περάσματα. Από αυτά τα κενά προχωρούσαν μικρές ομάδες, «πραγματοποιούσαν διείσδυση στα μετόπισθεν της εχθρικής θέσης» που έλεγαν τα εγχειρίδια, και οδηγούσαν τον εχθρό σε αναγκαστική υποχώρηση προς το επόμενο διάσελο και την επόμενη κορυφή. Εκατοντάδες μικρές νίκες αυτού του είδους έσπρωξαν την ιταλική διάταξη πίσω, βαθιά μέσα στα εδάφη της Αλβανίας.

Αυτό το είδος πολέμου έφθασε στα όριά του τον Ιανουάριο του 1941, όταν οι ιταλικές ενισχύσεις που προοδευτικά έφθαναν στο αλβανικό μέτωπο, πύκνωσαν την εχθρική διάταξη και περιορίσαν τα κενά τη στιγμή ακριβώς που οι καιρικές συνθήκες καθιστούσαν βασανιστική τη διαβίωση των στρατιωτών στα μεγάλα υψόμετρα και δύσκολο τον εφοδιασμό των προωθημένων μονάδων. Η προέλαση σταμάτησε, το μέτωπο καθηλώθηκε και το επιτελείο της Αθήνας, για να βγει από το αδιέξοδο, ξεκίνησε μία ατελείωτη σειρά αιματηρών όσο και άκαρπων επιθέσεων στην Κλεισόρα και στο Τεπελένι. Τα κρουαγιάματα, η κακή διατροφή, οι άσκοπες βαριές απώλειες προκάλεσαν αρχικά καχυποψία και στη συνέχεια δυσφορία στις ελληνικές δυνάμεις. Για τα κατώτερα κλιμάκια του στρατού, τους εφέδρους, αλλά και πολλούς μονίμους, το γεγονός ότι οι απειράριθμες μικρές νίκες δεν οδήγησαν παρά στο βασανιστικό αδιέξοδο, γεννούσε ερωτηματικά και δυσάρεστες σκέψεις για τις προθέσεις της ηγεσίας. Ανάμεσα στην Αθήνα και το μέτωπο δημιουργήθηκε σιγά-σιγά ένα αδιόρατο στην αρχή ρήγμα το οποίο θα έπαιρνε διαστάσεις στα χρόνια που θα ακολουθούσαν. Τον ίδιο καιρό, στις 29 Ιανουαρίου, ο Μεταξάς

Έλληνες στρατιώτες στο ελληνοαλβανικό μέτωπο φωτογραφίζο-

πέθανε, ο Γεώργιος Β΄ έμεινε μόνος ισχυρός ηγέτης της χώρας και οι Άγγλοι ανέλαβαν ουσιαστικά την υψηλή εποπτεία της πολεμικής προσπάθειας της χώρας.

Οι τελευταίες εβδομάδες του πολέμου στην Αλβανία ήταν εξαιρετικά πλούσιες σε πολιτικές διεργασίες στο επίπεδο των πολεμιστών του μετώπου και της κοινωνίας της οποίας αυτοί αποτελούσαν το πλέον δραστήριο τμήμα. Από τον Φεβρουάριο πολλαπλασιάζονταν οι ενδειξίες κρίσης στον ελληνικό στρατό. Σε μερικές μονάδες η έκφραση δυσαρέσκειας βγήκε φανερά στην επιφάνεια. Η απόκρουση της μεγάλης *Εαρινής επίθεσης* των Ιταλών δεν άλλαξε το γενικό κλίμα της δυσπραγίας. Όλοι γνώριζαν ότι η γερμανική επέμβαση πλησίαζε και ότι η τύχη της χώρας θα κρινόταν αλλού με ολοκλήρωση της νίκης στον καιρό της ελληνικής υπεροχής και των αλληπάλληλων θριάμβων που εξολοκλήρου χρεώθηκε στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας. Η ιδέα για «τρομαγμένους» και «άβουλους» ηγέτες και για «πεμπτοφαλαγγίτες», πράκτορες των Γερμανών, αξιωματικούς γεννήθηκε και εξαπλώθηκε μέσα στη γενική δυσaréσκεια. Η ρήξη ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και την ηγεσία της έγραψε τις ημέρες αυτές το πρώτο της κεφάλαιο.

Εισαγωγή στην ιστορία της Κατοχής

Τα γεγονότα της αμέσως προγενέστερης ιστορίας προετοίμασαν το έδαφος για τα όσα θα επακολουθούσαν. Ας σταθούμε στα κεντρικά σημεία αυτού του ιστορικού πλαισίου που είχε διαμορφωθεί το 1941. Η χώρα, με τη μορφή και τα χαρακτηριστικά που είχε το 1940, ήταν ένα νεαρό μόρφωμα, με προΐστορία περίπου δεκαέξι χρόνων. Οι θεσμοί, οι κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις ήταν ακόμη ρευστές και υπό διαμόρφωση. Αυτό σήμαινε ότι οι πολίτες ή οι πολιτικές δυνάμεις ήταν δυνατό να παρέμβουν σε αυτές, να τις αλλάξουν. Με άλλα λόγια, το μέλλον της χώρας ήταν ακόμη, σε μεγάλο βαθμό, ένα λευκό χαρτί, όπου τα πάντα θα ήταν δυνατό να γραφτούν από την αρχή. Οι μεγαλύτερες ανατροπές ήταν εφικτές σε ένα τέτοιο πλαίσιο.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση ήταν επιπλέον ασταθής. Δεν υπήρχαν εδώ ισχυρές, οικονομικά και πολιτικά, άρχουσες τάξεις των οποίων οι δυνατότητες να μπορούν να υποκαταστήσουν τις αδυναμίες της πολιτικής, να καλύψουν τις ρωγμές και τα κενά που οι εξελίξεις δημιουργούσαν. Σε μία χώρα μικρών –όπου οι μεσαίοι φάνταζαν «νοικοκυραίοι»–με παρονομαστή μάλιστα τον κοινό αγώνα για αξιοπρεπή επιβίωση, οι

Αφίσα που κυκλοφόρησε τον χειμώνα του 1940, έκδοση του

σχέσεις με το κράτος ήταν ιδιαίτερα κρίσιμες όσο και σύνθετες, ζωτικές θα τις ονομάζαμε καλύτερα. Κανείς λοιπόν δεν μπορούσε να παραμείνει αδιάφορος στις τυχόν περιπέτειες του τελευταίου.

Ακόμη, οι πολίτες είχαν κοινωνικές και πολιτικές αρετές, δυσεύρετες σε πιο ήπιους καιρούς. Αν και δεν είχαν ζήσει έως τότε σε μία πραγματική δημοκρατία, τα περιθώρια της αυτονομίας τους, της απενέργειάς τους στο δύσκολο περιβάλλον δεν ήταν ασήμαντα. Ήταν πολίτες που με κόπο, με γνώση και με συλλογικό πνεύμα είχαν πετύχει πολλά με τις δικές τους δυνάμεις. Οι δεξιότητες τους, στην πολιτική, στην οικονομία, στην κοινωνική επαγγελματική ζωή, ήταν αξιόλογες και επιπλέον, στην Αλβανία, οι στρατιωτικές δεξιότητες προστέθηκαν στις προηγούμενες. Συνηθισμένοι περισσότερο στις δύσκολες συνθήκες και στα δυσεπίλυτα προβλήματα, ελάχιστα τρόμαζαν μπροστά στις αντιξοότητες που θα παρουσιάζονταν μπροστά τους. Σε όλη την έως τότε ζωή τους, είχαν μάθει να αντιμετωπίζουν αντιξοότητες.

Από την άποψη αυτή οι Έλληνες ήταν έτοιμοι –με τον πλέον ριζοσπαστικό και απόλυτο τρόπο– να υποδεχθούν την Κατοχή. Και ακριβώς επειδή η άμεσα προηγούμενη ιστορία τους είχε με τέτοιον τρόπο προετοιμάσει, μπόρεσαν να λειτουργήσουν, σε χρόνια δύσκολα και σκοτεινά, με έναν τρόπο που κανείς δεν περίμενε και που κανείς δεν είχε προμαντεύσει.

«Προδοσία» και εγκατάλειψη

Ο τρόπος που τελείωσε ο πόλεμος στα Βουνά της Αλβανίας και τα όσα επακολούθησαν τους πρώτους μήνες της Κατοχής δρομολόγησαν διαδικασίες με βαριές συνέπειες άσχετα αν κανείς δεν τις αντιλήφθηκε ως τέτοιες. Η τελευταία φάση του πολέμου ήταν ολότελα αναντίστοιχη με το ξεκίνημά του. Η ελληνική ηγεσία, δέσμια των βρετανικών φαντασιώσεων περί δημιουργίας ενός Βαλκανικού μετώπου όπου όλοι οι Βαλκάνιοι θα πολεμούσαν τον Άξονα για λογαριασμό της Βρετανίας –χωρίς μάλιστα η τελευταία να έχει να τους προσφέρει καμία ουσιαστική συμβολή–, αντιμετώπισε τη γερμανική επίθεση με αλλοπρόσαλλο τρόπο. Οι ελληνικές δυνάμεις απλώθηκαν σε μέτωπα εκτεταμένα –τουλάχιστον από τον Νέστο έως τις ακτές της Αλβανίας– παραγνωρίζοντας τόσο τις δικές τους δυνατότητες όσο και το δυναμικό του νέου αντιπάλου. Ταυτόχρονα, το μέτωπο της Αλβανίας παρέμεινε καθηλωμένο βαθιά μέσα στο αλβανικό έδαφος, προ-

Η είσοδος των Γερμανών στην Ελλάδα εγκαινίασε την περίοδο

σκολλημένο στις κατακτήσεις των πρώτων μηνών του πολέμου. Με εντυπωσιακό, έως και ανεξήγητο πείσμα, ο στρατός της Αλβανίας δεν κινήθηκε έως ότου οι γερμανικές προφυλακές έφθασαν βαθιά μέσα στο ελληνικό έδαφος απειλώντάς τον με κύκλωση και ολοκληρωτική αιχμαλωσία.

Οι πολιτικοί στόχοι αυτών των στρατιωτικών επιλογών παραμένουν δυσδιάκριτοι. Οι «συμμαχικές υποχρεώσεις», η αποφασισμένη μέχρις εσχάτων ταύτιση με τον βρετανικό παράγοντα, εμπλέκονταν μάλλον με πιο «βαλκανικές» μέριμνες. Οι ιθύνοντες της ελληνικής πολιτικής, επιρρεπείς σε χιμαιρικά σχέδια που η αδυναμία προκαλούσε, έδειχναν να αναζητούν μία κατάσταση μέσα στην οποία η ήττα από τη Γερμανία δεν θα θεωρείτο ταυτόχρονα ως ήττα από την Ιταλία ή τη Βουλγαρία. Σχέδιο περίπλοκο που πολύ λίγα πράγματα απέδωσε – δεδομένης και της γερμανικής «ενόλησης» ως προς τις βαλκανικές υποθέσεις την ώρα που άνοιγε το αποφασιστικό μέτωπο στα ανατολικά.

Για τους πολλούς όμως, τους στρατιώτες της Αλβανίας ή εκείνους που πολέμησαν στα οχυρά της Μακεδονίας, οι υψηλοί ελιγμοί της κορυφής ήταν απόλυτα ακατανόητοι. Στην ιεράρχηση των αντιπάλων και στη διαφοροποίηση της απέναντί τους στάσης αυτοί αναγνώρισαν την ηττοπάθεια και θεώρησαν προειλημμένη την απόφαση για συνθηκολόγηση με τους Γερμανούς. Η τελευταία ήρθε με τρόπο που δικαίωσε σχεδόν τις υποψίες των πολλών. Οι στρατηγοί των μεγάλων μονάδων του αλβανικού μετώπου αγνόησαν σχεδόν την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της Αθήνας και έσπευσαν να καταθέσουν τα όπλα στον εχθρό. Για τις ανήσυχες σκέψεις των φαντάρων που βίωναν την κατάρρευση του κόσμου τους, οι «αντικειμενικές αναλύσεις» ελάχιστη σημασία είχαν. Το ότι οι Γερμανοί βρίσκονταν ήδη στα μετόπισθεν των ελληνικών δυνάμεων –στο Μέτσοβο– και τίποτα δεν φαινόταν ικανό τους σταματήσει, το ότι η ηγεσία της Αθήνας, αρνούμενη τη συνθηκολόγηση, εξυπηρετούσε τους Βρετανούς που προσπαθούσαν να επιβιβαστούν στα πλοία για να αναχωρήσουν, το ότι τέλος το σύνολο σχεδόν των φαντάρων είχε ήδη αποφασίσει με τον δικό του τρόπο το τέλος του πολέμου, εγκαταλείποντας τις μονάδες του και διαρρέοντας κατά παρέες προς το εσωτερικό της χώρας, όλα αυτά δεν είχαν σημασία. Οι στρατηγοί, οι ίδιοι στρατηγοί που στάθηκαν ανίκανοι να αξιοποιήσουν τις θυσίες και τις αμέτρητες νίκες των στρατιωτών και να τους οδηγήσουν στη νίκη, συνθηκολόγησαν. Αυτό μετρούσε.

Υποχώρηση βρετανικού εκστρατευτικού σώματος μετά τη γερ-

Μέτρησε ακόμη περισσότερο τις ημέρες που ακολούθησαν. Οι ίδιοι στρατηγοί, με επικεφαλής τον Τσολάκογλου, ανέλαβαν μέσα σε λιγότερο από μία εβδομάδα από τη συνθηκολόγηση να διευκολύνουν τους Γερμανούς στη δημιουργία της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης στην Αθήνα. Τη σχημάτισαν μάλιστα οι ίδιοι στελεχώνοντας με πολλούς εκ των επιτελών τους κυβερνητικές θέσεις, διοικητικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς. Αποδείχθηκε σχεδόν αδύνατο να μην κάνει κανείς πονηρούς συνειρμούς και υποθέσεις.

Οι υποσχέσεις εξάλλου με τις οποίες οι στρατηγοί επιδίωξαν να νομιμοποιήσουν τη νέα τους εξουσία αποδείχθηκαν ευθύς εξαρχής κενές περιεχομένου. Οι Ιταλοί, οι νικημένοι, ανέλαβαν ουσιαστικά τη διαχείριση της χώρας και οι Βούλγαροι ανέλαβαν τον ίδιο ρόλο σε ευαίσθητες και διεκδικούμενες περιοχές. Οι Γερμανοί έφυγαν, αφού κράτησαν όσα επιθυμούσαν, αφήνοντας πίσω τους χαλάσματα και σύνθετα προβλήματα τα οποία οι νεόκοποι πολιτικοί δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν. Οι ελλείψεις έκαναν την εμφάνισή τους λίγες μόλις εβδομάδες μετά το τέλος του πολέμου και πολύ γρήγορα οδήγησαν σε δραματικές καταστάσεις τους φτωχούς των πόλεων, τις κοινωνίες των μικρών νησιών και τους πολλούς «ξεριζωμένους» της περιόδου, πρόσφυγες, φαντάρους, άστεγους κλπ. Η κατοχική κυβέρνηση στάθηκε ανίκανη να θεραπεύσει τις πιεστικές ανάγκες μην έχοντας τα μέσα γι' αυτό, τις απαραίτητες υποδομές μεταφορών, ούτε και τις αναγκαίες για την αντιμετώπιση της κρίσης πολιτικές εξουσίες. Οι πολλοί κατανόησαν γρήγορα ότι είχαν μείνει ουσιαστικά ακυβέρνητοι. Ούτε η βασιλική κυβέρνηση –που στο Λονδίνο ενδιαφερόταν για τα εσωτερικά της μόνο προβλήματα ως μία παρέα κλεισμένη στον εαυτό της– ούτε οι στρατηγοί –κυβερνήτες της ελληνικής πολιτείας– μπορούσαν να δώσουν λύσεις σε όσα κρίσιμα απασχολούσαν τους πολλούς.

Οι τελευταίοι, όπως το άμεσο παρελθόν τους είχε διδάξει, είχαν ένα μόνο όπλο, που στην πορεία αποδείχθηκε εξαιρετικά αποτελεσματικό. Είχαν τις δεξιότητες που απέκτησαν, την αυτοπεποίθηση στις δυνάμεις τους, τη γνώση της οργάνωσης, την προθυμία στην ανάληψη κόπων και κινδύνων. Πολύ γρήγορα, άρχισαν να οργανώνονται, αρχικά σε συνεταιρισμούς και αργότερα σε οργανώσεις. Στη συνέχεια αυτά τα οργανωτικά πλέγματα δημιούργησαν κρατικούς σχεδόν μηχανισμούς, αργότερα δημιούργησαν ελεύθερες περιοχές, στρατιωτικές δυνάμεις, ένα κράτος, μία εξουσία που γεννήθηκε

Ιταλοί και Γερμανοί στρατιώτες συνομιλούν με τον Τσολάκο-

από το τίποτα για να γίνει, πριν τελειώσει ο πόλεμος, η βασική πολιτική συνιστώσα στην Ελλάδα αυτής της κρίσιμης δεκαετίας.

Ξεκίνησε έτσι μία σύντομη και ταυτόχρονα τόσο πυκνή και πολύπλοκη περίοδος της ελληνικής ιστορίας που δύσκολα μπορούμε να εντοπίσουμε ανάλογή της στο παρελθόν. Μία ιστορία συναρπαστική που τελείωσε μόλις στα 1949 –ή μήπως στα 1974– με τραγικό και εξαιρετικά αιματηρό τρόπο.

Οι Γερμανοί έφυγαν, αφού κράτησαν όσα επιθυμούσαν,